

SO‘Z O‘ZLASHTIRISH PSIXOLINGVISTIK MUAMMO SIFATIDA

 <https://doi.org/10.70728/tech.v3.i04.018>

Muratova Lobarxon Shuxrat qizi
Alisher Navoiy nomiga Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiti
II-bosqich magistranti
lobarmuratova362@gmail.com

Annotatsiya So‘z o‘zlashtirish psixolingvistikaning markaziy muammolaridan biri hisoblanadi, chunki lug‘at boyligi tilni tushunish va nutqni hosil qilishning asosini tashkil etadi. Ushbu maqolada so‘z o‘zlashtirish psixolingvistik muammo sifatida ko‘rib chiqilib, ona tili (L1) hamda ikkinchi yoki xorijiy til (L2) sharoitida so‘zlarni o‘rganishda ishtirok etuvchi kognitiv, lingvistik va psixologik mexanizmlar tahlil qilinadi. Maqolada so‘z o‘zlashtirishga oid nazariy yondashuvlar, leksik birliklarning ongdagi (mental) ifodalanishi, shuningdek, lug‘at boyligini rivojlantirishda xotira, idrok va kontekstning o‘rni yoritiladi. So‘z o‘zlashtirish jarayonini psixolingvistik nuqtayi nazardan tushunish til o‘qitish metodikalarini takomillashtirish hamda inson tilni qayta ishlash mexanizmlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: so‘z o‘zlashtirish, psixolingvistika, lug‘at o‘rganish, mental leksikon, ikkinchi tilni o‘zlashtirish

Kirish

Bugungi kunda til o‘zlashtirish jarayonini tushuntirishga qaratilgan tadqiqotlarda so‘z va ma‘no o‘rtasidagi munosabat masalasi markaziy o‘rinlardan birini egallaydi. Ayniqsa, bolalarning dastlabki lug‘at boyligini shakllantirish jarayonida ma‘nolarning til birliklariga qanday moslashtirilishi, bu jarayonda kognitiv, ijtimoiy va pragmatik mexanizmlar hal qiluvchi rol o‘ynashi masalasi zamonaviy psixolingvistika va rivojlanish tilshunosligining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi.

Roger Braun o‘zining *Words and Things* asarida ta’riflagan “asl so‘z o‘yini” konsepsiyasi bolalar til o‘zlashtirish jarayonining mohiyatini yoritishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuvga ko‘ra, kattalar jamiyatda qabul qilingan semantik me‘yorlarga tayangan holda narsalarni nomlaydi, bolalar esa ushbu nomlash asosida predmetlar va hodisalarning toifaviy xususiyatlari haqida farazlar shakllantiradi va ularni muloqot jarayonida sinab ko‘radi. Kattalar tomonidan beriladigan bilvosita tuzatishlar va me‘yoriy shakllarning taklifi esa bolalarning lug‘aviy bilimlarini asta-sekin aniqlashtirib borishga xizmat qiladi. Uning fikriga ko‘ra, o‘qituvchilar — bu katta yoshdagi mutaxassislar, o‘quvchilar esa — tilni o‘rganayotgan bolalardir. Kattalar bolalarga nafaqat so‘zlarni, balki so‘zlarning ma‘nolari haqidagi ma‘lumotlarni ham taklif qiladilar, bolalar esa bu so‘zlardan foydalanish jarayonida o‘z farazlarini sinab

ko'radilar; zarur bo'lganda kattalar tuzatishlar kiritadilar. Bu kabi almashinuvlar bolalar va kattalar o'rtasidagi kundalik suhbatlarda sodir bo'ladi¹.

Demak, til o'zlashtirish jarayoni faqat individual kognitiv rivojlanish natijasi bo'lib qolmay, balki ijtimoiy muloqot va nutqiy hamkorlikda yuzaga keladigan murakkab jarayon sifatida namoyon bo'ladi.

Ilmiy adabiyotlarda (Clark, Bloom, Veneziano va boshqalar) keltirilgan empirik kuzatuvlar bolalarning notanish so'zlarni ko'pincha juda tez va samarali o'zlashtirishini ko'rsatadi. Bu holat bolalar yangi so'z ma'nolarini tayyor holatda qabul qilmasdan, balki mavjud kontseptual bilimlari, muloqot konteksti hamda kattalarning nutqiy ishoralariga tayangan holda faol tarzda shakllantirishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, tadqiqotlarda bolalar so'z ma'nolarini egallashda aprior (oldindan mavjud) cheklovlarga tayanadimi yoki asosan pragmatik xulosalar va ijtimoiy signallar orqali yo'l topadimi, degan masala hanuzgacha munozarali bo'lib qolmoqda.

Mazkur magistrlik ishida bolalarning yangi so'zlarni o'zlashtirish jarayonida ma'nolarni shakllarga moslashtirish mexanizmlari kognitiv va ijtimoiy omillar uyg'unligi asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda, bir tomondan, so'z ma'nolarini egallashga doir aprior cheklovlar haqidagi nazariy yondashuvlar ko'rib chiqilsa, ikkinchi tomondan, bolalarning so'zlovchi niyatini anglash, kontekstga tayangan holda pragmatik xulosalar chiqarish hamda mavjud kontseptual bilimlardan foydalanish jarayoni muqobil yondashuv sifatida tahlil qilinadi.

Chet tillarini o'rganishda so'z o'zlashtirish asosiy omil hisoblanadi. Til o'zlashtirish jarayonida so'zlarni o'zlashtirish muhim markaziy o'ringa ega bo'lib, har qanday kommunikativ faoliyatning asosi hisoblanadi. Inson tilining semantik, fonologik va grammatik tizimlarini egallashda so'zlar bazaviy birlik sifatida xizmat qiladi. Shuningdek, so'z boyligi shaxsning fikrni ifodalash darajasi, nutq madaniyati va kognitiv rivojlanish ko'rsatkichidir².

Masalan, ingliz tilida mazmunli suhbat olib borish uchun inson ingliz tilining grammatikasi, fonologiyasi, sintaksisi va semantikasi bilan bir qatorda, ingliz tilida so'zlashiladigan jismoniy va ijtimoiy muhit bilan ham tanish bo'lishi kerak. Bunday bilimlar nutq va anglash jarayonida faol qo'llaniladi.

Psixolingvistika - tildan foydalanish uchun nimalarni bilish zarurligini empirik asosda aniqlashga qaratilgan ilmiy urinishdir.

Zamonaviy globallashuv sharoitida tillarni o'rganish muhim ko'nikmaga aylangan bo'lib, lug'at boyligini o'zlashtirish muvaffaqiyatli muloqotning asosiy omillaridan biridir. Lingvistika va psixologiya tutashgan soha bo'lgan psixolingvistika tilning inson ongida qanday o'zlashtirilishi, qayta ishlanishi, saqlanishi va nutqda qo'llanishini

¹ Clark, Eve V. *First Language Acquisition*. Cambridge University Press, 2009, pp. 122–126.

² Arakelyan, Rouzanna. *The Psycholinguistic Study of Language Acquisition and Communicative Processes*. 5 Apr.

o‘rganadi. Ushbu fan doirasida so‘z o‘zlashtirish muammosi alohida ahamiyatga ega, chunki so‘zlar ma’no va kommunikatsiyaning asosiy birliklari hisoblanadi.

So‘z o‘zlashtirish oddiygina so‘zlarni yodlash jarayoni emas, balki idrok, tasniflash, xotirada kodlash va esga tushirish kabi murakkab kognitiv jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Mazkur maqolada so‘z o‘zlashtirish psixolingvistik muammo sifatida yoritilib, so‘zlarni o‘rganish mexanizmlari, ularning ongda ifodalanishi hamda lug‘atni samarali egallashga ta’sir etuvchi omillar tahlil qilinadi.

So‘z o‘zlashtirish — bu yangi leksik birliklarning shakli, ma’nosi va qo‘llanishini o‘rganish jarayonidir. Ona tilini o‘zlashtirish jarayonida bolalar atrof-muhit bilan o‘zaro muloqot orqali lug‘at boyligini bosqichma-bosqich kengaytiradilar. Ikkinchi yoki xorijiy tilni o‘rganishda esa o‘rganuvchilar avvalgi til bilimlariga hamda ongli o‘rganish strategiyalariga tayanadilar.

Psixolingvistik nuqtayi nazardan so‘z o‘zlashtirish **mental leksikonning** shakllanishi bilan chambarchas bog‘liqdir. Mental leksikon — bu so‘zlarning fonologik, semantik va sintaktik xususiyatlarini o‘z ichiga olgan ongdagi lug‘at tizimidir. Uning tuzilishi va so‘zlarga tezkor murojaat qilish imkoniyati ravon nutqni ta’minlaydi³.

Psixolingvistik yondashuvga ko‘ra, so‘z o‘zlashtirish jarayoni bir qator kognitiv mexanizmlar bilan bog‘liq bo‘lib, ular idrok va e’tibor, xotira jarayonlari, semantik bog‘lanish hamda kontekstdan ma’no chiqarishni o‘z ichiga oladi.

Idrok va e’tibor o‘rganuvchining og‘zaki yoki yozma nutqda yangi so‘z shakllarini sezishi va farqlashini ta’minlaydi, bu esa leksik birliklarning o‘zlashtirilishidagi muhim shartlardan biridir.

Xotira jarayonlari, xususan ishchi va uzoq muddatli xotira, yangi so‘zlarni saqlash va keyinchalik ularni qayta chaqirishda asosiy rol o‘ynaydi.

Semantik bog‘lanish orqali yangi so‘zlar mavjud bilimlar, tushunchalar va shaxsiy tajriba bilan bog‘lanib, mental leksikonda mustahkamlanadi.

Kontekstdan ma’no chiqarish jarayonida esa so‘z ma’nosi ko‘pincha bevosita izohdan ko‘ra lingvistik va vaziyatli kontekst asosida aniqlanadi, bu o‘rganuvchining leksik kompetensiyasini rivojlantiradi⁴.

Ushbu mexanizmlar ona tili va ikkinchi tilni o‘zlashtirishda turlicha namoyon bo‘ladi; xorijiy til o‘rganuvchilari ko‘proq ongli va metakognitiv strategiyalardan foydalanadilar.

Ona tilini o‘zlashtirish jarayonida leksik birliklar asosan tabiiy va ongsiz yo‘l bilan, muloqot faoliyati davomida shakllanadi. Bolalik davrida lug‘at boyligining tez sur’atlarda ortishi kuzatiladi, bu holat psixolingvistika adabiyotlarida **“lug‘aviy portlash”** deb ataladi. Ushbu jarayon asosan ijtimoiy va kontekstual interaktivlik orqali amalga oshadi, shuningdek, ongli o‘rganish mexanizmlari ham asta-sekin rivojlanadi. Bu fikrni

³ Aitchison, Jean. *Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon*. 4th ed., Wiley-Blackwell, 2012.

⁴ Nation, I. S. P. *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press, 2001.

tadqiqotlari tasdiqlaydi, ularda bolalik davrida soʻz boyligining oʻsishi va u bilan bogʻliq kognitiv mexanizmlar batafsil tahlil qilingan.

Ikkinchi tilni oʻzlashtirish jarayoni esa koʻplab omillarga bogʻliq boʻlib, ular orasida **oʻrganuvchining yoshi, motivatsiyasi, til bilish darajasi va ona tilidan taʻsir** muhim ahamiyatga ega. Psixolingvistik tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, ona tilidagi bilimlar yangi soʻzlarni oʻrganishni baʼzan yengillashtirishi, baʼzan esa murakkablashtirishi mumkin. Bu, ayniqsa, tillararo fonologik va semantik farqliliklar mavjud boʻlgan hollarda seziladi. Soʻz oʻzlashtirish jarayonida bir qator psixolingvistik qiyinchiliklar uchraydi.

Ulardan eng asosiylari quyidagilar:

1. **Soʻzlarning koʻp maʼnoliligi va semantik noaniqligi**, bu oʻrganuvchining kontekst orqali maʼno chiqarish qobiliyatini sinovdan oʻtkazadi;
2. **Tillarning fonologik va semantik tizimlaridagi farqlilik**, ayniqsa ona tiliga nisbatan xorijiy til oʻrganuvchilari uchun;
3. **Xorijiy til muhitida til materiali (input)ning cheklanganligi**, bu oʻrganuvchining yangi leksik birliklarini tabiiy ravishda qabul qilish imkoniyatlarini kamaytiradi;
4. **Real vaqt rejimida nutqi qayta ishlashdagi yuqori kognitiv yuklama**, bu esa ishchi xotira va eʼtibor resurslariga yuqoriga talab qoʻyadi⁵.

5. Mazkur qiyinchiliklarni yengish uchun lingvistik nazariyalar, psixologik modellar va empirik tadqiqotlarni birlashtirgan **kompleks yondashuv** talab qilinadi. Bu yondashuv psixolingvistik tadqiqotlarning natijalarini amaliy metodologik strategiyalarga aylantirish imkonini beradi.

Soʻz oʻzlashtirish murakkab psixolingvistik jarayon boʻlib, unda kognitiv, lingvistik va muhit omillari oʻzaro taʻsir koʻrsatadi. Inson ongida leksik birliklarning qanday oʻzlashtirilishi va qayta ishlanishini oʻrganish til oʻrganish jarayonining mohiyatini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Ushbu bilimlar esa **ona tili va ikkinchi tilda lugʻatni samarali oʻrgatish metodlarini ishlab chiqishda** beqiyos ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN MANBALAR

1. Rouzanna Arakelyanning “The Psycholinguistic Study of Language Acquisition and Communicative Processes”, 2011/04/05
2. Aitchison, J. (2003). *Words in the mind: An introduction to the mental lexicon* (3rd ed.). Oxford: Blackwell.
3. Baddeley, A. (2003). Working memory and language: An overview. *Journal of Communication Disorders*, 36(3), 189–208. [https://doi.org/10.1016/S0021-9924\(03\)00019-4](https://doi.org/10.1016/S0021-9924(03)00019-4)

⁵ Schmidt, Richard W. “The Role of Consciousness in Second Language Learning.” *Applied Linguistics*, vol. 11, no. 2, 1990, pp. 129–158.

4. Nation, I. S. P. (2001). *Learning vocabulary in another language*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Schmidt, R. (1990). The role of consciousness in second language learning. *Applied Linguistics*, 11(2), 129–158.